

Losoncz Alpár

STAGFLÁCIÓ A HUSZADIK SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – BEVEZETŐ HELYETT

A második világháború után kialakult intézményes szerkezet biztosította a kapitalista gazdaság szinte töretlen fejlődését.¹ Ennek az intézményes szerkezetnek működését a jóléti állam mint a társadalom kitüntetett orgánuma tette lehetővé. A szociális állam különféle módon irányította a gazdaságot, így a bérek nagyságának meghatározásával vagy a szociális kiadások révén szabályozta a kereslet és a fogyasztás alakulását. A jóléti állam ugyanis a harmincas évek válsága után jött létre mint egy olyan intézmény, amelynek segítségével a kapitalista gazdaság meghaladta a Nagy válságra olyannyira jellemző deflatorikus nyomást. A politikai irányító szerep bevezetésével a gazdasági gyakorlatot immáron nem lehetett Walras módjára önszabályozó mechanizmusként értelmezni. Létrejött a korporativisztikus demokrácia, az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók háromszöge. Az államnak az a szerep jutott, hogy semlegesítse a rendszer ellentmondásait, hogy lehetetlenné tegye a válságmozzanatok kibontakozását, s hogy biztosítsa a kapitalista fejlődés dinamikáját. Úgy tűnt, hogy ezt a dinamikát egyeztetni lehet a demokrácia kritériumaival. A nemzetközi gazdasági intézmények is lehetővé tették az USA gazdasági és politikai hegemoniáját, a dollárral mint nemzetközi fizetőeszközzel egyetemben. A rövid időtartamú válságok, például az 1958-as amerikai krízis vagy az 1961-es angol devizaválság nem változtathatták meg az alapvető fejlődési tendenciót.

A hatvanas évek második felében már feltűntek azok a jelek, amelyek a kapitalista gazdaság expanzív fázisának végét előlegezték: a nemzetközi pénzügyi rendszer destabilizációja, eltűnően volt a dollárba mint nemzetközi fizetőeszközbe vetett hit, megkérdőjeleződött az USA nemzetközi hegemoniája, az USA költségvetési deficitjei, az inflatórikus folyamatok erősödése.

Fokozatosan érlelődött az a meggyőződés, hogy a kereslet irányításának keynesiánus ihletésű politikája kimerítette lehetőségeit. Ebből fakadt a neoliborális és neokonzervatív ellentámadás, amely radikálisan megkérdőjelezte a jóléti állam alapelveit. A válságok ugyanis felszínre hozták a jóléti állam korlátait. Ez magyarázza a „hatalomgyakorlás lehetetlenségének”² neoliborális színezetű hangsúlyozását, valamint a munka és a tőke közötti konszenzus felbontására és az szakszervezetek hatalmának csökkentésére utaló igényeket. A teljes foglal-

koztatottság keynesi ösztönzésű normáját felváltotta a munkanélküliség természetes rátájának elgondolása. A neoliberális gondolkodók az állami kiadások és az adók radikális csökkentését javasolták, hiszen az állam kapacitásai túlterheltek voltak, s elégtelenek ahhoz, hogy megfelelően viszonyuljanak a „kliensek kérelmeihez”. A gazdaságpolitikának ezentúl nem a keresletet, hanem a kínálatot kell ösztönöznie annak érdekében, hogy javuljanak a tőke megtermékenyülését biztosító feltételek. A neoliberális ellentámadásnak természetesen nem sikerült teljesen kiiktatni a keynesiánus államot, ám jelentősen módosította a gazdaságpolitika gyakorlatát.

A gazdaságpolitikák természetesen sokkal hatékonyabb eszköztárral rendelkeztek, mint a harmincas években. A válságokk ezért nem okoztak olyan rombolást, mint a harmincas évek deflatorikus nyomása, ám a válságok idővel „diszperzivebbekké” váltak, minekfolytán a negatív folyamatok újra és újra felbukkannak. A válság első fázisa 1973-tól 1979-ig tartott, noha a munkanélküliség az NSZK-ban már 1972-ben 0,3%-al, Hollandiában 0,7%-al, Írországban 0,9%-al, Nagy-Britanniában 0,7%-al csökkent,³ a világ pénzügyi tartalékai már az 1969-től 1972-ig tartó időszakban megkétszereződtek, ami az úszó árfolyamokkal, az arany árának ingadozásával, az euro-dollár piacokon tapasztalható spekulációkkal, a privát csatornákon keresztül szerveződő hitelekkel egyetemben előfeltételezte az inflatorikus folyamatok kibontakozását. A válság elsődrendű megnyilvánulási formája a profitabilitás, a profitráták csökkenése volt, a megteremtett profit egyszerűen nem volt elegendő ahhoz, hogy ösztönözzön egy olyan felhalmozási stratégiát, amely révén a gazdaság kilábalhatott volna a kedvezőtlen helyzetből. Az USA-ban a tőke rentabilitása, amely 1965-ben 10,5% volt, 1973-ben csupán 5,4%-ot tett ki. Míg a hozzáadott értékekhez mért profitrát a negyvenes évek végén 15%, 1974-ben csupán 8%. Ha a termelékenység és a profitráta csökkenésére helyezjük a hangsúlyt, akkor el kell vetnünk a meglehetősen népszerű nézetet, amely az elosztás problémáját, különösképpen a bérek túlzott nagyságát helyezi előtérbe. Tapasztalati adatok bizonyítják, hogy Japán kivételével, ahol a termelékenység csökkenése és a reálbérek növekedése párhuzamosan ment végbe (a válság előtt!), a reálbérek nagysága gyorsabban csökkent, mint a termelékenység (USA, Anglia) – Nyugat-Németországban viszont nem azonosítható törés a bérek nagyságát és a termelékenység viszonyát illetően. Ezek a tények újra időszersítették Marxnak a profitráta csökkenésére vonatkozó sokat vitatott törvényét,⁴ amely a tőke szerves összetétele növekedése és a profitráta nagysága közötti negatív viszonyt, valamint az ezt ellensúlyozó tényezők konfliktusát magyarázza. Nos, a hetvenes években a tőke szerves összetételének növekedését ellensúlyozó tényezők legyengültek, növekedett a tőke technikai összetétele, valamint az output/tőke viszony, amely előfeltételezte a szerves összetétel növekedését, a tőke termelékenységének és a profitrátának a csökkenését. Egyszerűen kimerültek a háború utáni „felhalmozási rendszer szociális szerkezetének” (amerikai radikálisok), a fordizmus (szabályozási iskola) munkaszervezési, technikai tartalékai.

Következmények? Az európai fejlett országokban növekedett az államdeficit, 1975-ben átlagosan 5,5%, a foglalkoztatottság csupán 0,5%-al nőtt⁵ – a munkanélküliség 1982-ben már 9%-os volt, s csökkent a beruházások aránya a

nemzeti jövedelemhez viszonyítva. A termelés 1973-tól 1975-ig csökkent, míg 1975 és 1979 között részleges újjáéledés volt tapasztalható. A monetáris, valamint a gazdaságpolitikát illetően az európai országok különböző módon reagáltak: így az NSZK megszorító, Anglia és Olaszország pedig laza monetáris politikát folytatott.⁶ A gazdaságpolitika radikális változásai a leggyorsabban ott mentek végbe, ahol az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti korporatív kapcsolatok leggyengébbek voltak (Franciaország, Nagy-Britannia).⁷

A háború utáni rendszer az USA pozitív fizetési és kereskedelmi mérlegén alapult, ami lehetővé tette a nemzetközi likviditás megfelelő irányítását.⁸ Az USA koordinálta a fizetési mérlegek többleteiből vagy deficitjeiből származó problémák megoldását, különösképpen akkor, ha ezek az egyensúlyhiányok konfliktussal fenyegettek. Ám ez a rendszer az USA kereskedelmi és technikai fölényét is alapul vette, hisz a többletek és a deficittek a belföldi felhalmozási rendszereknek a termelékenységre tett hatásából származtak.

Az USA-ban nem csökkent a foglalkoztatottság, sőt 1973-tól 1979-ig 13 millió új munkahely nyílt.⁹ Ezek a munkahelyek azonban zömmel rosszul fizetettek s ideiglenesek voltak, amelyek főként, a szakképzetlen munkaerőt mozgósították. Mindez előrevetítette az USA „patológikus prosperitását” (M. Davies): a szakképzetlen munkaerőt igénylő munkahelyek akkumulációja csökkentette a termelékenység javításának lehetőségeit. Mindehhez hozzájárult a pénzügyi kritériumok fölérendeltsége, valamint a termelés szintjétől függetlenül terjedő hitelek felduzzasztása.

A második szakaszt – 1979-től 1982-ig tartott – sokan monetarista fázisnak nevezik. Az USA központi jegybankja ugyanis ebben az időszakban – a hetvenes évek pénzügyi mozgásaitól megerősödve – kísérletet tett az amerikai hegemonia visszaszerzésére. Ezt a kísérletet a kamatlábak emelésével egyetemben a hitelszínvonal ellenőrzése jellemezte. Ezeket viszont az infláció rátájának csökkenése és a hatalmas állami deficit kísérte. A magas kamatlábak azonban nem akadályozták meg a hitelrobbanást, sőt ami különleges fontossággal bír, az amerikai hiteligények több mint 1/3-a a külföldi tőke beáramlásából származott. Ez magyarázza a tényt, hogy az USA tartozása meghaladta keresletének nagyságát. A dollár mesterségesen felemelt értéke természetesen kiváltotta a külföldi áru tömeges beáramlását, s csökkentette az amerikai áru versenyképességét a világpiacon.

Európa sokkal felkészültebben reagált a második olajsokkra mint az elsőre.¹⁰ Szembetűnő például, hogy a monetáris politikák messzemenően összehangoltabbak voltak ebben az időszakban (az adó és a monetáris politika mindenhol szigorú mércéken alapult). Ebben az időszakban a profitabilitás nem csökkent hirtelen, még hozzá a szakszervezetek gyengeségei, valamint a magas munkanélküliség miatt. Növekedett azonban az USA-ba irányuló európai kivitel – a szakértők ezt a tényt a stagnáció jeleként értelmezték. Szerintük ugyanis a kivitel növekedése csupán az európai kereslet csökkenésének kifejeződése volt. Ebben az időszakban jelent meg az „európai válság” kifejezés, amely az európai országok lemaradását sejtette az amerikai protekcionizmussal szemben.¹¹

A monetarista kísérlet, a dollár mesterségesen felduzzasztott értéke rendkívül nehéz helyzetbe hozta a harmadik világ országait. Ez utóbbiak, ismeretes

módon, adósságok révén kíséreltek meg javítani rendkívül kedvezőtlen gazdasági helyzetükön: az első és a második olajáremelés folytán a fejlett országokban visszaáramoltatott ún. petrodollárok, valamint a kínálkozó bankok erre jó lehetőségeket nyújtottak.¹² A nyolcvanas évek elején már nyilvánvalóvá vált, hogy a harmadik világ országainak nemcsak hogy a kivitele nem fedezte a behozatalt, de az ebből származó nyereségek nagy része is a kamatterhek fedezésére irányult. A már említett tényezők, így a nemzetközi pénzügyi piacon tapasztalható spekulációk, a hitelek korlátozás nélküli szétszóródása, a privát forrásokból származó pénz körforgása ugyancsak ösztönözték azt a gyakorlatot, amely szinte beláthatatlan következményekkel jár. A nemzetközi kereskedelem ugyanis, akárcsak az egy főre jutó nemzeti jövedelem a hetvenes évek végén lecsökkent a világ e tájain, ami a lakosság elszegényedéséhez vezetett¹³: végül az adósságok kifizetésének elhalasztása szükségszerű volt. Ugyanakkor egyesek arra hívták fel a figyelmet, hogy a biotechnológiai, valamint a mikroelektronikai újítások csökkentik a harmadik világ kivitelének esélyeit, lásd a nyersanyagok helyettesítését.¹⁴

Elméleti szempontból kulcsfontosságú ezen időszak megítélése. Több közgazda, különösképpen a baloldali gondolkodók számára, ugyanis az 1979–1982-es monetarista kísérlet negatív eredményei a monetarizmus és a reagani állami voluntarizmus kudarcát jelentik: a termelés 10%-al csökkent, ezenkívül a gyengélkedő gazdaság és a bankcsődök a harmicas évek riasztó képét erősítették. Milton Friedman viszont, akinek nevéhez az új monetarizmus fűződik, tagadja, hogy ezen időszak a monetarizmus csődbejutását jelképezi: ő már 1983-ban jelezte, hogy a központi jegybank monetáris retorikája valójában antimonetarista gyakorlatot rejteget.¹⁵ A FED ugyanis ígéretével szemben nem biztosította a stabil monetáris dinamikát, sőt Friedman úgy véli, hogy éppen ebben az időszakban volt kifejezett a monetáris destabilizáció, ami lehetetlenné tette a stabil dinamikához kapcsolódó várakozások beteljesülését. Így az infláció leszorítása túlságosan nagy áldozatokkal járt. Hovatovább, Friedman szerint a FED kísérlete a monetarizmus igazát bizonyítja; a monetáris aggregátumok növekedése megfelelt a nominális jövedelmek alakulásának.

A harmadik szakasz 1983-ban kezdődött, s ennek keretében ment végbe 1987. október 19-éjének fekete hétfője, amely felmutatta az expanzív ügyviteli ciklus sötét oldalait. 1983-ban a FED lemondott arról, hogy ellenőrizze a pénzkínálatot: szerénysége a monetarista kísérlet zátonyra futását fejezte ki. (Manapság a szakemberek légüres teret tapasztalnak az USA monetáris politikájában.)¹⁶ 1982 után ugyanis a pénzügyi tőke expanziója leginkább a fiktív tőke drasztikus növekedésében nyilvánult meg. A határidős pénzügyi ügyletek kitűnő eszközt jelentettek a fiktív tőke hatalmának kitégítésére, amely az értékpapírok leendő árdinamikájára vonatkozó spekulatív várakozásoktól függ. 1986-ban az USA deficitje a nemzeti jövedelem 3,3%-át tette ki, tartozása ugyanebben az évben 265 billió dollár volt,¹⁷ ami több mint Brazília, Argentína és Mexikó adóssága együttvéve. Ennek ellenére az USA – egy parafrázissal szólva: patológikus hegemoniája miatt – nem sorolható az eladósodott országok közé. Ennek a hegemoniának köszönve szocializálhatja adósságait.

A harmadik világ helyzete még inkább romlott. Növekedett az inflációs ráta,

csökkentek a reálbérek – ehhez párosultak az ezekre az országokra nehezedő monetáris nyomás, valamint az illegálisan cirkuláló tőkékhöz tapadó spekulációk igen káros következményei.¹⁸

Európa az 1980-as évek elejétől, mint már jeleztem, az amerikai gazdaságtól elszenvedett néhány vereség ellenére is sikereket ért el a gazdaságpolitika egyeztetésében, ami előrevetítette a majdani európai egyesülés lehetőségét.

Az 1987-es tőzsdekrachhoz a spekulatív mozzanatok, az illegális tőkék áramlásának gyarkorlata, valamint a monetáris aggregátumok együttes kormányozhatatlansága egyaránt hozzájárulhatott. A tőzsdekrach kapcsán megfogalmazott valamennyi válasz (a Brody-véle jelentés vagy a pánik katasztrofális következményeit taglaló felfogás) nyugtalanító a hitel-kapitalizmus működése szempontjából.¹⁹ Az USA expanzív ügyviteli ciklusa mögött nem a bővülő tőkepiac, hanem a spekulációt gerjesztő pénzügyi piac áll.²⁰

A hatvanas évek végén a polgárjogi mozgalmak, a diáktüntetések, a különféle proteszcsoportok tevékenységei megtépázták a II. világháború után kialakult intézményrendszer alappilléreit. A baloldali mozgalmak, a Marcuse által új alanyoknak nevezett csoportok egyenesen az árutermelési civilizáció normáinak megkérdőjelezésére törekedtek. Ezek a kísérletek azonban meddőek maradtak, s ezen a helyen talán nem is szükséges ecsetelni, mi okból, s az árutermelési civilizáció legitimitása új impulzusokat nyert. Mindenképpen figyelembe kell venni, hogy amikor kezdetét veszi a gazdasági válság, a baloldali mozgalmak, proteszt és alternatív csoportok tevékenysége már kihalófélben van: az árutermelési társadalommal szembeni alternatíva egyszerűen nem létezik, legfeljebb néhány bizarr változatban. Azt hiszem, ezek a mozzanatok magyarázhatják a például Nyugat-Németország vonatkozásában Habermas által jelzett ténytet, miszerint a válság kibontakozása a lakosság körében konzervatív alapállásokat juttatott kifejezésre. Annak ellenére, hogy a neomarxista válságelméletek (Offe, Habermas, Altvater, Mandel stb.) virágoztak a hetvenes és nyolcvanas években, a baloldal ténylegesen nem tudott megfelelő választ nyújtani a válság során felbukkanó kérdésekre, s nem volt képes működőképes alternatívát felmutatni a fennálló társadalommal szemben. Feltáratlan még a válság és a posztmodern társadalom közötti viszonylatok kérdése, s elhamarkodott lenne bármilyen oksági folyamatok tételezése. Jessop és társai²¹ helytállóan figyelmeztetnek, hogy a neoliberális „új idők” és a posztmodern gondolkodás között semmiképp nem szabad egyenlőségjelet tenni. Ezúttal csupán a következő hipotézist kockáztatom meg: a posztmodern gondolkodás érintkezik a neoliberális filozófiával egy pontban – de félreértés ne essék, ez a hipotézis nem azonos Habermas vádjával, amely a posztmodern gesztusrendszert konzervatívnak minősíti – mindkettő hallgatólagosan feltételezi, hogy nem létezik olyan társadalmi elgondolás, amely mozgósíthatna az árutermelési társadalommal szemben. S noha kirajzolódtak a válságból kivezető utak²² a negatív folyamatoktól, a sokkuktól való félelem nem csökken, lásd a pénzügyi piacokkal vagy a tőzsdékkel kapcsolatos félelmeket. Az ökológiai krízis, valamint a harmadik világ problémái is folyton felvetik az árutermelési társadalom korlátjainak kérdését. A válság meghaladását célzó javaslatok közül egy sem tűnik olyan erősnek, hogy mintául szolgáljon, ami konfliktusokat sejtet. Ezenkívül a nyolcvanas

évek elején még sikeresnek mondható elgondolások is veszítik legitimitásukat vagy versenyképességüket. Két igen távolálló projektumot említék: az egyik a neoliberalizmus igazi megvalósítójának szerepében tetszelgő thatcherizmus, a másik pedig az ún. szociális keynesianizmust megtestesítő svéd modell. Egy szóval a hetvenes és a nyolcvanas évek válságát a legszélesebb társadalmi horizontok segítségével tehetjük tárgyá. Tematikai blokkunkban olyan tanulmányokat válogattunk, amelyek vagy eleget tesznek ezeknek a kritériumoknak (Aglietta, Piore/Sabel, Lipietz), vagy elméleti és tapasztalati hozzáállással (Lj. T. Nadlački) elősegítik e kritériumok alkalmazását.

Jegyzetek

- ¹ E töretlen fejlődés alapvető feltételeiről: Altvater–Hoffmann–Semmler: *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*. Berlin 1982, 17–39.
- ² C. Offe: „Unregierbarkeit”. Zur Renaissance konservativer Krisentheorien, in: *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit* (Hrsg. J. Habermas). Frankfurt/M, 1982, 294.
- ³ E. Mandel: *Second Slump*. London, 1978, 84–90.
- ⁴ A tapasztalati adatokat lásd: A. Lipietz: *Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation... Review of a Radical Political Economics*, Vol. 18 (1/2), 1986, 13–32. A törvény egyik legjobb értelmezése: J. Hirsch: *Staatsapparat und Reproduktion des Kapital*. Frankfurt/M, 1974, 29. és tovább.
- ⁵ Majk Emerson: *Evropska stagflacija: bolest i moguća terapija*, in: *Ideje*, 1987, 2/3, 15.
- ⁶ Altvater–Hübner–Stanger: *Die Reaktionen der staatlichen Wirtschaftspolitik*, in: *Alternative. Wirtschaftspolitik jenseits des keynesianismus*. Opladen, 1983, 126–162.
- ⁷ Lars Kalmfors: *Stabilizaciona politika i određivanje nadnica u privredama sa snažnim sindikatima*. *Ideje*, *ibid.* 49–53.
- ⁸ M. Aglietta: *World Capitalism in the Eighties*. *New Left Review*, No. 136, 10.
- ⁹ M. Aglietta: *Predgovor drugog izdanja*. *Ideje*, 1989, 3/4, 38.
- ¹⁰ A. Bolto: *Evropska politika posle drugog naftnog šoka*. *Ideje* 1987, 2/3, 23–32.
- ¹¹ Gilbert Ziebura: *Internationalization of Capital, International Division of Labor and the Role of the European Community*, *Journal of Common Market Studies*, XXI, 1/2 (1984).
- ¹² Altvater–Hübner–Stanger: *Alternative... ibid* 55–62.
- ¹³ Pierre Salama: *Zadužnost i pojačavanje bede*. *Marksizam u svetu*, 1986/12, 94–112.
- ¹⁴ G. Junne: *Nove tehnologije ugrožavaju izvoz zemlja u razvoju*. *Marksizam u svetu*, 1986, 6/7.
- ¹⁵ M. Friedman: *Monetarism in Rhetoric and in Practice*. *Bank of Japan Monetary and Economic Studies*, October, 1983, 1–14. M. Friedman: *Lessons from the 1979–1982, Monetary Policy Experiment*. *American Economic Review*, May, 1984, 397–400.
- ¹⁶ Benjamin M. Friedman: *Lessons on Monetary Policy from the 1980s* *The Journal of Economic Perspectives*. Volume 2. No. 3, Summer 1988, 69.
- ¹⁷ *Ibid.* 67.
- ¹⁸ R. Guttman: *Der Strukturwandel des amerikanischen Finanzkapitals*. *Prokla* 1989/74, 43.

- ¹⁹ H. Leland and M. Rubinstein: Comments on the Market Crash: Six Months After. *The Journal of Economic Perspectives*, *ibid*, 45–51.
- ²⁰ *Ibid*.
- ²¹ B. Jessop/K. Bonnett/S. Bronly: Farawell to Thatcherism? Neo-liberalism and New Times. *New Left Review*, 1990/179, 100.
- ²² A mikroökonómiai változatokról: D. Leborgne, A. Lipietz: L'après -fordisme et son espace. *Les Temps Modernes*, 1988/601, 75–114.
A makroökonómiai változatokról: S. Bowles, D. M. Gordon, T. E. Weisskopf: *Beyond the Waste Land*. New York, 1984.